

گذری بر ماجرای ورود هواپیمای به مشهد به مناسبت ورود نخستین آن‌ها به ایران

گردش طیاره‌ها در هوای ارض اقدس

کمال سیستانی

قصه‌برادران‌رایت‌ورؤیای‌پروازشان را که به طراحی نخستین وسیله‌ها برای پرواز منجر شد همه ما در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی خوانده‌ایم. اتفاقی که سال ۱۹۰۵ میلادی رقم خورد، هنگامه‌ای برابر با ۱۲۸۳ خورشیدی. اما از این رؤیا تا حقیقت آن در ایران تنها ۹ سال فاصله است. روایت‌ها می‌گویند، نخستین هواپیمایی که آسمان ایران را شیار زده، نیمه دی‌ماه۱۲۹۲ خورشیدی از نیلی بی‌نهایت این فلات گذشته است، البته‌این‌هواپیمایک‌طیاره‌قدیمی یک یا چند سرنشین و عموماً نظامی بوده که در اختیار ارتش دول خارجی قرار داشته و ایران تا آن زمان از آن بی‌نصیب بوده است. همین مناسبت هم سبب شد تا در سطرهای بعدی از نخستین هواپیمای در آسمان ایران و مشهد بگوییم.

- با پرداخت ۳۰۰ریال در آسمان مشهد گردش کنید!

اسناد باقی‌مانده دربارہ ورود هواپیمایاها به مشهد، حاکی از این است که ارض اقدس در اوایل قرن چهاردهم خورشیدی دارای یک فرودگاه درجه ۲ بوده که گاهی مرسولات پستی، بنزین و زوار را به این سو می آورده است. این هواپیمایا ها به اصطلاح مردم و اسناد آن دوران طیاره ها هم گویا متعلق به هواپیمای مسافربری کمپانی یونکرس بوده است. غلامرضا آذری خاکستر در پژوهشی می‌نویسد: «فرودگاه درجه ۲ مشهد سال ۱۳۰۰ خورشیدی ساخته و در سال های ۱۳۰۲و ۱۳۰۳ نیز خدمات مسافربری بین مشهد و تهران برقرار می‌شود.
سوای این کمپانی یونکرس گاهی به طور آزمایشی، عده‌ای را با دریافت نفری ۳۰ریال بر فراز شهر گردش می‌داده است که این مبلغ در سال‌های بعد تا ۵۰ریال، افزایش پیدا می‌کند».

- چاپ موعِد پروازها در جراید روز

نکته جالب دیگر اینکه چون در آن دوران ورود هواپیمای بسیار کم اتفاق می‌افتاد و مردم جز روزنامه‌ها، هیچ درگاه اطلاع‌رسانی دیگری برای باخبر شدن از این موضوع نداشتند، معمولاً پرواز هر طیاره‌ای از پیش در جراید قدیمی چاپ و منتشر می‌شده است. برای نمونه یکی از این روزنامه‌ها در ۱ آبان ۱۳۰۶ خورشیدی می‌نویسد: «امروز قبل از ظهر دو طیاره یونکرس یکی حامل بنزین و یکی زوار وارد شده، یکی ساعت شش صبح فردا و یکی دو روز دیگر مراجعت خواهند کرد.»
دقیقا یک سال بعد از انتشار این خبر هم یکی دیگر از جراید مشهد در خبری آورد: «یک فروند طیاره روز چهارشنبه

۱۶ آبان به مشهد پرواز می‌نماید. مسافران به دفتر کمپانی یونکرس مراجعه فرمایند.»

● خرید هواپیمای برای مشهد توسط تجارا
همه این روایت‌ها حاکی از آن است که هواپیمای در اوایل قرن ۱۴ خورشیدی، به خراسان می‌آمده. اما ارض اقدس هیچ‌گاه طیاره‌ای مخصوص خود نداشته است تا اینکه جمعی از تجار تصمیم می‌گیرند با جمع‌آوری پول از میان خودشان این مهم را به حقیقت بدل کنند. روزنامه اطلاعات ۲۵مهر ۱۳۰۵ خورشیدی می‌نویسد: «طیاره برای خراسان. راپرت واصله از مشهد حاکی است، جمعی از تجار و علاقه‌مندان در نظر گرفته‌اند و جوهی از بین خود به طور اعانه جمع‌آوری کنند و برای خریداری یک دستگاه طیاره تخصیص بدهند که مخصوص خط خراسان باشد.» این تصمیم یک ماه بعد در ۲۱ آبان همین سال در محل انجمنی با عنوان «انجمن هواپیمایی» مطرح می‌شود که گویا برای پیگیری این موضوع تشکیل شده بود. بزرگان شهر هرکدام به فراخور حال خود عهد می‌کنند

یادگاری شاه قاجار با خلبان لهستانی

اما روایت آن نخستین طیاره که از آسمان مشهد گذشت، چه بود؟ ماجرا به خلبان لهستانی به نام «کوزمینسکی» باز می‌گردد که پیش از این تاریخ(دی ۱۲۹۲) در بسیاری از کشورها با هواپیمایش حرکات نمایشی اجرا می‌کرده است. او در ادامه این ژانگولر بازی هایش تصمیم می‌گیرد پروازی هم در آسمان ایران داشته باشد، بنابراین قطعات هواپیمایی را که از روسیه به بندر انزلی آورده، با ماشین به تهران می‌آورد و آن‌ها را به هم وصل می‌کند. کوزمینسکی پرواز می‌کند، اما چون در اطراف، جایی به عنوان فرودگاه نبود و خلبان زمین

مسطحی را برای فرود پیدا نمی‌کند، پرواز خود را به ناچار تا میدان مشق تهران ادامه می‌دهد و طیاره اش را در وسط میدان فرود می‌آورد. مردم هراسان و متعجب با دیدن یک غول آهنی داستان‌ها و شایعه‌ها می‌سازند، آن‌چنان که به‌ساعت نکشیده پای آخرین شاه قاجار را برای تماشایه بیرون از قصر می‌کشاند. روایت است که شاه وقت با هیئتی از درباریان و خدمتگزاران لشکری و کشوری به محل فرود هواپیمای می‌روند و با آن عکس یادگاری می‌گیرند. این هواپیمای به محوطه قصر قاجار (باغ موزه قصر فعلی) برده می‌شود و برای

ولی قصه هواپیمایا مسافربری از چه سالی شروع می‌شود؟ به نوشته مغانی سال ۱۳۴۱ خورشیدی شرکت هواپیمایی ایران با هواپیمای چهارموتوره خدمات منظم مسافربری بین مشهد و تهران دایر کرده بوده که در ساعت ۱۰ و نیم صبح روزهای شنبه، یکشنبه، سه‌شنبه و پنجشنبه از مشهد حرکت می‌کرده و کرایه هر نفر هم ۱۴۵۰ریال بوده است. نخستین هواپیمای مسافربری که از آسمان مشهد عبور کرده هم یک هواپیمای جت بوئینگ است که سال ۱۳۴۶ و در زمان تصدی «محمد بنی‌اعتماد» بر بلدیة مشهد بر زمین نشسته است. دو سال پیش از این اتفاق هم هواپیمایی ملی «هما» از ادغام دو

نخستین عکس موجود از فرود طیاره در مشهد

مبلغی را برای ساخت فرودگاه پرداخت کنند. جریده اطلاعات که با جدیت این موضوع را پیگیری می‌کرده، در خبری که از این روز منتشر کرده است نیز می‌نویسد: «از مشهد اطلاع می‌دهند برای خرید طیاره مخصوص خراسان، مجلسی با حضور وجوه طبقات در محل انجمن هواپیمایی تشکیل گردیده و هریک از حضار به فراخور حال خود برای ساختن محل طیارات(فرودگاه)، وجهی در دفتر اعانه نوشتند تا بعد اقدامات دیگری به عمل آید.»

● افتتاح خط هوایی ایالت خراسان

کمپانی یونکرس در هفته اول زمستان ۱۳۰۷ پس از افزایش تقاضاها برای سفر با طیاره در مشهد، تصمیم می‌گیرد خط هواپیمایی مشهد را تأسیس کند، اما از آنجا که عمده پروازهایش برای بردن و آوردن مراسلات پستی انجام می‌شد، انجام این مهم را مشروط بر این می‌گذازد که عایدات نرخ پست هوایی نامحدود باشد. وزارت پست و تلگراف خراسان نیز لایحه‌ای در این باره تهیه و تقدیم هیئت دولتی می‌کند تا پس از تصویب، آن را به

شرکت «ایران ایرویز» و «پاس» ایجاد شده و آغاز به کار کرده بوده است، یعنی ۲۵سال پس از تأسیس نخستین شرکت هواپیمایی ایران؛ این سطر را بگذارید کنار این توضیح که سال ۱۳۲۱ خورشیدی دو سرمایه‌دار ایرانی به‌نام‌های رضا افشار، وزیر راه و غلامحسین ابتهاج، رئیس بانک ملی ایران، نخستین شرکت هواپیمایی حامل پرچم ایران را با نام ایران‌نیان ایرویز تأسیس می‌کنند. این شرکت در ابتدا فقط در مسیر تهران، مشهدبه جابه‌جایی مسافروبار می‌پرداخت، ولی سپس در مسیرهای داخلی نظیر تهران، اصفهان، شیراز، بوشهر، آبادان، اهواز نیز پروازهایی داشته است. در ابتدا ناوگان هوایی این

شرکت از تعدادی هواپیمای داگلاس دی‌سی ۳تشکیل شده بود، ولی بعدها تعدادی هواپیمای داگلاس دی‌سی ۴و پس از آن هواپیمای ویکرز ویسکونت نیز به این ناوگان اضافه می‌شوند. سال ۱۳۳۳، یک شرکت هواپیمایی خصوصی دیگر به نام پارس یا پرشین ایرسرویس در تهران تأسیس می‌شود. باروی کارآمدن هواپیمایی ملی اوضاع پروازی ایران متحول می‌شود و علاوه بر پروازهای داخلی، پروازهای خارجی نیز به فهرست خدمات این شرکت افزوده می‌شود. اولین پرواز خارجی ایران از سوی شرکت هما که به وسیله هواپیمای جت انجام شده، با استفاده از یک بوئینگ ۱۰۰-۷۲۷ به مقصد بیروت بوده است.

شهر

شماره ۱۳ دی ۱۳۹۹ (۱۳۹۹ شمسه ۲۸۵)

شماره ۱۵

تاریخ و هویت

گفتارهایی در باب تاریخ و فرهنگ شهر بهشت (قسمت سی‌وهشتم)

مشهد در تکاپوی تأسیس مدارس نوین (بخش نخست)

مرضیه ترابی

تا اواسط دوره قاجار، آموزش در ایران هنوز شیوه و روش سنتی خود را حفظ کرده‌بود، مکتب‌خانه‌ها برقرار بودند و اطفال، بعد از طی کردن مقدمات، وارد مدارس رسمی آن زمان می‌شدند که همان حوزه‌های علمیه بود. در این مدارس، آموزش ادبیات، فقه و حدیث ارجحیت داشت، اما گاه در میان استادان، کسانی پیدا می‌شدند که بر علوم عقلی، مانند فلسفه، منطق، ریاضیات و … یا علوم تجربی، مانند طب و شیمی تسلط داشتند و آن را به شاگردان بااستعداد و علاقه‌مند آموزش می‌دادند. با این حال، این آموزش‌ها گسترده و فراگیر نبود. از اوایل دوره قاجار و با اعزام جوانان ایرانی به اروپا، برای فراگیری علوم جدید، این ایده به ذهن برخی از رجال وطن‌دوست رسید که باید مدرسی به شیوه نوین در ایران برقرار کرد که بتواند علوم جدید را با شیوه‌ای کارآمد به نوجوانان و جوانان بیاموزد. برخی معتقدند که این رویکرد، به دلیل شتابزدگی، چندان با ساختارهای آموزشی بومی ایران جفت‌وجور نشد و دستاوردهای آموزش و پرورش سنتی کشور را نادیده گرفت، اتفاقی که پیامدهای ناخوشایندی بر ساختار فرهنگی کشور گذاشت و زمینه‌ساز نوعی شیفتگی نسبت به غرب، در میان محصلان این مدارس شد. این دیدگاه، دیدگاه خطایی نیست، اما باید توجه داشت که اگر پای مدارس جدید به کشور باز نمی‌شد، پذیرش علوم نوین در ساختار آموزشی ایران مدت‌ها وقت می‌برد و این مسئله، باعث عقب ماندن بیشتر کشور از قطار پیشرفت جهانی می‌شد. امیرکبیر، با عنایت به همین موضوع و با توجه به ضرورت حفظ جوانان ایرانی در کشور و جلوگیری از تأثیر زایدالوصف فرهنگ غربی بر آن‌ها، به دلیل سفر و تحصیل در اروپا، سنگ بنای مدرسه دارالفنون را گذاشت، هر چند که خودش هیچ‌گاه راه‌اندازی آن را ندید و برنامه‌های گسترش آموزش عالی وی که مبتنی بر بومی‌سازی و حفظ ساختارهای اعتقادی و فرهنگی جامعه بود، یکسره بریاد رفت و ناتمام ماند.

- همت‌ساخت مدرسه «همت»**

تأسیس مدارس جدید، نخستین گام در توسعه آموزش نوین در ایران بود. ساخت چنین مدراسی، در مشهد به سال ۱۲۷۶ خورشیدی باز می‌گردد، کمتر از ۱۰ سال قبل از انقلاب مشروطه. در تهران، نخستین مدرسه با عنوان «مشیریه» در سال ۱۲۵۰ خورشیدی ساخته‌شد، بنابراین بین تأسیس مدرسه نوین در پایتخت و شهر مشهد، دستکم ۲۶ سال فاصله زمانی وجود دارد. مؤسس نخستین مدرسه نوین مشهد، مرحوم شیخ محمدعلی مدیر بود، شخصیتی فرهنگی وتلاشگر که مردم شهر ما سخت مدیون پامردی های وی در حوزه آموزش و پرورش هستند. مرحوم مدیر در سال ۱۲۷۶ خورشیدی، مدرسه‌ای را با عنوان «همت» در مشهد تأسیس کرد. تا جایی که می‌دانیم، تنها درس‌های ارائه‌شده در مدرسه جنبه نوین داشت وساختار اداری مدرسه همت، به هیچ‌وجه جدید نبود، یعنی کلاس‌ها نیمکت و تخته سیاه نداشت و از همه جالب‌تر اینکه محل برگزاری جلسات درس، صحن عتیق در حرم مطهر رضوی بود! در واقع مرحوم مدیر، چند حجره پایینی صحن را از مسئولان وقت آستان قدس اجاره کرده و بساط مدرسه را در آنجا به راه انداخته بود. خوب است بدانید که در این دوره، حجره‌های داخل دو صحن عتیق و نورا به اجاره و برای کسب و کارهای مختلف، واگذار می‌کردند و در صحن عتیق، غلبه با صنف کتاب‌فروش بود، بنابراین یکی از دلایلی که مکان مدرسه همت در حجره‌های صحن عتیق قرار داده شد، همین فضای علمی وفرهنگی حاکم بر ضلع شمالی صحن بود که پشت دیوارهای آن، مدرسه قدیمی میرزا جعفر هم، قرار داشت. با این حال، به نظر نگارنده، انتخاب فضای صحن عتیق برای آموزش درس‌های جدید، دلیل دیگری هم نداشته است، تردید مردم نسبت به آموزش علوم نوین و انتشار این شایعه غرض‌ورزانه که فراگیری دانش‌های جدید، اسباب بی‌دینی فرزندان را فراهم می‌آورد، باید یکی از دلایل تأسیس مدرسه همت در حرم رضوی باشد. نکته‌ای که چنین ظنی را تقویت می‌کند، آن است که الگو و شکل برگزاری کلاس‌ها نیز در قالب سنتی باقی‌ماند و مرحوم مدیر، فقط مواد درسی جدید را در ساختار آموزشی مدرسه گنجاند. این رویکرد، احتمالاً در شکستن فضای آموزش سنتی آن دوران و اعتما خانواده‌ها به مقوله آموزش‌های نوین مؤثر بوده است، هرچند که نمی‌توان از نگرانی مکتب‌خانه‌داران قدیمی و تلاش آن‌ها برای از کار انداختن مدرسه جدید و نقش آن‌ها در بدگمان کردن مردم به چنین الگویی، صرف‌نظر کرد.

- فرجام مدرسه «محمدعلی‌مدیر»**

ظاهراً مدرسه همت بعدها تغییر نام داد و به مدرسه «رضویه» تبدیل شد. مدرسه همت، طبق مندرجات سالنامه سال ۱۳۱۱ خورشیدی مدرسه «شاهرضا» (دکتر شریعتی امروزی)، در نهایت و بعد از چند بار تعطیلی و وقفه در فعالیت، در قالب مدرسه شاهرضا به فعالیت خود ادامه داد. درباره این تغییر و وقفه در فعالیت هم، گزارش‌هایی در اختیار داریم. محمدحسن خان ملک‌العلمای، از رجال دوره قاجار که مدتی در مشهد مسئولیت‌های اجرایی در حوزه فرهنگی و اقتصادی داشته است، در زندگی‌نامه‌ای که به قلم خودش نوشته، مدعی شده که مدرسه همت توسط وی تأسیس شده‌است، ملک‌العلمای می‌نویسد: «دو سال قبل از آنکه دولت مشروطه شود، در ارض اقدس سه باب مدرسه ابتدایی به‌طرز جدید از قرار پروگرام (برنامه) وزارت جلیله علوم به‌نام مدرسه مظفریه و همت و ادب تأسیس نمودم و سپس در ولایت تربت حیدریه یک باب و سال بعد در ترشیز(کاشمر) یک باب …». البته ادعای ملک‌العلمای چندان قرین به صحت نیست؛ می‌دانیم که تأسیس مدرسه همت در سال ۱۲۷۶ خورشیدی و در حرم رضوی رقم خورد و این زمان، تا تاریخ مورد ادعای وی، یعنی سال ۱۲۸۳ خورشیدی، هفت سال فاصله دارد. از سوی دیگر، طبق اخباری که اقبال قاسمی‌پویا در کتاب «مدارس جدید در دوره قاجاریه» ارائه می‌کند، مرحوم شیخ محمدعلی مدیر، حدود دو سال بعد از تأسیس مدرسه همت، یعنی در سال ۱۲۷۸ خورشیدی، محل این مدرسه را از حرم مطهر رضوی به محله «گندم‌آباد» انتقال داد و سه سال بعد، در ۱۲۸۱ خورشیدی، کلاس‌های مدرسه را در منزل «میرزا جعفر» نامی، در مجاورت مسجد جامع گوهرشاد برگزار کرد که در این مرحله، مدرسه همت الگو و شکل کاملاً نوین یافته بود و شش کلاس مقطع ابتدایی را داشت. بنابراین، نقل قول مرحوم ملک‌العلمای را باید به حساب فراموشی بگذاریم یا مدرسه او را، مدرسه‌ای متفاوت از دبستان مرحوم مدیر بدانیم یا این موضوع را به پای از خود تعریف کردن او بگذاریم که به نظر، پذیرفتن دلیل اول، به ادب و احترام نزدیک‌تر است.